

Matela, Jiří

Podmět v historické perspektivě

In: Matela, Jiří. *Podmět v moderní japonštině*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2017, pp. 18-34

ISBN 978-80-210-8671-5; ISBN 978-80-210-8672-2 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/137117>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2 PODMĚT V HISTORICKÉ PERSPEKTIVĚ

PODMĚT patří k důležitým pojmům moderní západní lingvistiky, především pak v oblasti syntaktických analýz. Jeho přítomnost v teoriích, jež se jazykem zabývají, má však ve srovnání s relativně mladou jazykovědou – coby moderní vědní disciplínou – mnohem delší historii. Původ tohoto konceptu je pak spíše než v teoriích zabývajících se v úzkém slova smyslu jazykem nutno hledat v oblastech jiných. Japonská lingvistika se s PODMĚTEM seznamuje skrze západní gramatiky teprve na přelomu předmoderního a moderního období,¹ tedy v době, kdy má již PODMĚT za sebou téměř dvě a půl tisíciletí historické existence.

V této kapitole si klademe za cíl přiblížit koncept PODMĚT v historickém vývoji, jehož výsledkem je jeho současné chápání jako prvku větné struktury. Pro ilustraci různorodosti, která je mnohdy důsledkem specifik jazyků, jež jsou objektem popisu, a také pro ilustraci jisté nesamozřejmosti potřeby tohoto konceptu, zmíníme kromě evropského vývoje též stručně perspektivu indickou a arabskou.

2.1 Antická filozofie

Nejstarší výskyt konceptu podobného PODMĚTU je nutno hledat nikoliv v textech, jež se zabývají jazykem, nýbrž v textech filozofických. Řecký fi-

lozof Aristotelés (384–322 př. n. l.) v rámci své logiky spatřoval nutnost vymezení pojmů *onoma* a *rhéma* pro uchopení věty, totiž soudu (*logos*).² Na samém počátku svého spisu *Peri herméneias* Aristotelés píše:

„Nejprve je třeba stanovit, co je jméno a co sloveso, potom, co je zápor a klad a co soud a řeč. [...] Jméno je hlas, mající význam podle dohody bez časového určení, jehož žádná část nemá význam. [...] Sloveso je slovo, které spoluznačí čas, jehož žádná část nemá samostatný význam a jež je vždy označením toho, co se vypovídá o jiném. [...] Jména nebo slovesa o sobě nazvěme výrazy, ježto není možno o někom říci, kdo takovýmto způsobem svým hlasem něco vyjadřuje, že vypovídá, ať už je to odpověď na něčí otázku anebo vlastní vyjádření.“ (Aristoteles 1959: 25–27)

Pojmy *onoma* (jméno) a *rhéma* (sloveso) Aristotelés přebírá od Platóna (427–347 př. n. l.). Aristotelés nerozlišuje mezi logickou strukturou určitého soudu a jazykovou strukturou věty či výpovědi. Pojmům *onoma* a *rhéma* tak u něj do značné míry odpovídají pojmy *hypokeimenon* a *katégorúmenon*, představené ve spisu *Katégoriai* ze souboru *Organon*. *Hypokeimenon* představuje substanci, o níž se cosi vypovídá, tedy PODMĚT. *Katégorúmenon* pak představuje to, co se o podmětu vypovídá, tedy PŘÍSUDEK. Je však také zřejmé, že obě dvojice u Aristotela, tedy *onoma/hypokeimenon* a *rhéma/katégorúmenon*, je potřeba v dnešním pojetí vztáhnout k TÉMATU a RÉMATU, tedy prvkům informační struktury, spíše než k prvkům struktury syntaktické.

Do gramatické analýzy jazyka (řeckého) byly Aristotelovy pojmy vnese-ny stoickou školou. Stoikové označovali PŘÍSUDEK jako *katégoréma*. Přestože přísudek může tvořit větu (*lekton*) sám o sobě, rozlišovali větu „úplnou“ – *lekton autoteles* a větu „neúplnou“ – *lekton ellipes* podle toho, zda je explicitně verbalizován *hypokeimenon*. U jména, jež vyjadřuje *hypokeimenon*, se dále rozlišovaly pády, *ptóseis* – nominativní pád byl označován jako *onoma*, případně *ptósis orthé*, ostatní pády pak jako *ptóseis plagiai*.³ Určení pádů se přitom odvíjelo od tvaru koncovky jména. Podle pádu jména vyjadřujícího *hypokeimenon* se pak u přísudku *katégoréma* rozlišovala slovesná kongruence, *symbama* (jméno v pádu nominativ), a rekce, *parasymbama* (jméno

v „nepřímém pádu“ *oblique*).⁴ Morfologické vyjádření kategorií ČÍSLO či OSOBA se na kongruenci nepodílí.

Přestože stoikové rozlišovali pádovou morfologii jmen, kategorie *hypokeimenon* byla určena ryze na základě logického vztahu mezi jménem a slovesem, bez ohledu na formální pádové vyjádření. *Hypokeimenon* zde tedy nelze považovat za PODMĚT jako gramatickou kategorii, což ovšem souvisí také s neostrou hranicí mezi gramatikou a logikou v rámci stoických analýz. Syntax tak byla vnímána pouze jako jedna z rovin logiky.

2.2 Pánini a indická gramatika

Ani ve starých indických gramatikách nenajdeme PODMĚT jako kategorii ryze syntaktickou. Pánini (cca 5.–4. stol. př. n. l.) dával prakticky veškeré gramatické jevy do souvislostí s morfologií. V jeho gramatice sanskrtu se syntaktických jevů nejvíce týká koncept zvaný *kāraka*. Ten se blíží konceptu pádu (*casus*) v řeckých a římských gramatikách, není však spojován s tvary jmenných koncovek, nýbrž je určován čistě sémanticky. Odpovídá tedy přibližně kategorii sémantických rolí v moderní lingvistice.⁵ Formálním pádům v Pániniho gramatice odpovídá koncept *vibhakti*. *Vibhakti* je potom morfologickým projevem *kāraka*.

Pánini rozlišoval sedm takovýchto pádů. Za jádro věty považoval sloveso, jehož význam bývá doplňován vybranými *kāraka*. Substantiva (nesoucí daný pád) jsou zde nicméně vnímána jako modifikátory, tedy na stejné úrovni jako příslovečná určení.⁶ Sémantický KONATEL či OBJEKT nejsou kladeány do souvislostí se syntaktickými rolemi PODMĚTU či PŘEDMĚTU, tyto syntaktické role staroindická gramatika neznala, respektive pro jejich rozlišování neviděla důvod. *Kāraka*, jež má se slovesem nejužší vztah, může být různé, v závislosti na slovesném tvaru. Důležitější než morfologické vyjádření na substantivu je vyjádření *kāraka* v rámci slovesa. Podle Pániniho nejméně příznakový („první“) pád, tj. nominativ, nesouvisí s *kāraka*. Slovesné rody (aktivní, pasivní, kauzativní...) nejsou dány syntaxí, nýbrž jsou čistě morfologicky derivovány slovesným kořenem.

Macumoto (1991: 9) poukazuje na to, že na základní slovosled sanskrtu se slovesem na konci věty není vhodné nahlížet, jako by byl dán funkčně syntaktickým vymezením (tj. např. Chomským definovanou frázovou strukturou). Proto také nevzniká potřeba zavádět **PODMĚT** a **PŘEDMĚT** jako syntaktické funkce. Absence těchto syntaktických pojmů v Pániniho gramatice je tedy především důsledkem povahy struktury jazyka, jenž je objektem popisu.

2.3 Arabská gramatika

Islámská kultura, jejíž rozkvět lze pozorovat především od 8. do 10. století, dala vzniknout pozoruhodným gramatikám arabského jazyka. Arabští gramatikové počínaje Sibawajhim (cca 750 – cca 793)⁷ členili věty v arabštině na „jmenné“ a „slovesné“ podle toho, zda věta začíná substantivním, či slovesným výrazem. Jmenné věty sestávají z úvodního výrazu, zvaného *mubtada'* (případně *ibtidā'*), „počáteční slovo“, a z rematické části zvané *ħabar*, „komentář, (nová) zpráva“. *ħabar* může být tvořen konstrukcemi jmennými, adjektivními či konstrukcemi s předložkou (k nimž určité jazykovědné přístupy odkazují jako k „předložkovým frázím“). Může však být tvořen také samotnými jmennými či slovesnými větami. Slovesné věty pak začínají většinou slovesem, po němž následují předložkové konstrukce či pádově označená substantiva. Pády, jež se váží ke slovesu, jsou v arabštině pouze dva. Jsou vyjádřeny koncovkami *-u* (pád *raf'*) a *-a* (pád *našb*).⁸ První má funkce podobné funkcím nominativu v evropských jazycích, druhý se pak podobá akuzativu, případně nepřímému pádu. Oba takto pojímané pády přitom vykazují charakteristiky pádů gramatických (strukturních), spíše než sémantických (lexikálních).⁹ Pád *raf'* je, podobně jako nominativ v evropských jazycích, morfologicky bezpříznakový. Ve jmenných větách je prvek *mubtada'* označen tímto pádem, ve slovesných větách s aktivním slovesem označuje sémantického KONATELE – *fā'il*. Nutno podotknout, že k substantivům opatřeným pády se v arabských gramatikách, podobně jako v Pániniho indické gramatice, přistupuje jako ke slovesným modifikátorům,

neboť všechna jsou podřízena slovesnému modálnímu elementu (jenž plní funkci řídicího prvku, zvaného *āmīl*¹⁰).

Je patrné, že klasifikace výrazů ve jmenných větách se u arabských gramatiků odehrávala na rovině informační struktury, tedy nikoliv z hlediska formálně syntaktických vztahů. Zavádění kategorií z hlediska vztahů logických, jako v případě řeckých gramatiků, lze pozorovat u al-Fārābīho, jenž pro aristotelské *hypokeimenon* zavádí kategorii *mawḏūʿ* a pro *katégorúmenon* pojem *maḥmūl* (Versteegh 1997: 90). Kategorie *mubtadaʿ* a *mawḏūʿ* však v každém případě zůstávají oddělené a na sobě nezávislé. Rovněž zůstávají oddělené kategorie *mubtadaʿ* a *fāʿil*, tedy v našem dnešním pojetí TÉMA (jako prvek informační struktury) a KONATEL (jako sémantická role jmenného doplnění slovesa).

V tomto kontextu je pozoruhodné, jak výrazně se dělení vět v tradiční arabské gramatice podobá klasifikaci vět v japonštině u některých moderních japonských lingvistů. Arabské jmenné věty v podstatě přesně odpovídají tzv. tematické větne stavbě daisecukóbun 題説構文 v teorii Seidži Koikeho (např. Koike 2010, viz též 3.2.4). Slovesné věty pak odpovídají tzv. rematické větne stavbě džodzucukóbun 叙述構文 tamtéž. Za výrazný rozdíl zde lze považovat skutečnost, že v arabštině dochází k morfologické kongruenci prvku *mubtadaʿ* se slovesem (ovšem nikoliv ke kongruenci daného slovesa s prvkem *fāʿil*) ve jmenných větách, zatímco v japonštině se morfologická kongruence neprojevuje.

Řecké, indické i arabské přístupy k jazyku shodně postrádají kategorii PODMĚT, přinejmenším v tom smyslu, jak ji chápe moderní jazykověda. V krátkém historickém exkurzu se tedy nyní přesuneme k evropským gramatikám středověku a období následujících.

2.4 Vývoj konceptu podmět v post-antickém evropském prostředí

V západoevropském středověkém kontextu vystupuje do popředí jako nejvýznamnější proud *grammatica speculativa* – spekulativní gramatika, která zaznamenala největší rozkvet od konce 13. století (Harris a Taylor 1997: 75). Její představitelé, kteří se sdružovali především v kruzích pařížské uni-

verzity (centra tehdejší scholastiky), lze opět klasifikovat spíše jako filozofy než jako gramatiky a v návaznosti na cíle jejich zkoumání se pro ně vžilo označení *modistae*, modisté. Ve svém přístupu k jazyku do značné míry vycházeli z Aristotela a jiných antických myslitelů (např. z Donata či Prisciana), zahrnuli však do něj též křesťanské vidění světa. Lze také říci, že kladli mnohem větší důraz na gramatiku (oproti logice), neboť právě jazyk pokládali za „zrcadlo“ (*speculum*) Bohem stvořeného světa v lidské mysli.

K logickým pojmům *subjectum* a *praedicatum* (v podstatě latinským překladům řeckého *hypokeimenon* a *katégorúmenon*), v té době již ustáleným, byly paralelně postaveny pojmy *suppositum* a *appositum*, které ve spekulativní gramatice odpovídaly gramatickým vztahům podmětu a přísudku (Macumoto 1991: 18). Jak jsme však nastínili v oddíle 2.1, antické pojetí větné stavby se spíše než od formálně syntaktických vztahů odráželo od informační struktury. Byli to pak právě modisté, kdo v tomto ohledu přišel s inovací.

„Věť, že onen [jazykový] útvar sestává ze dvou částí, totiž z části *suppositum* a části *appositum*. *Suppositum* je to, o čem hovoříme; v dialektice [tj. logice] se tomu říká *subjectum*. *Appositum* je to, co o předchozím říkáme; v dialektice se to nazývá *praedicatum*. A věť, že cokoliv předchází hlavnímu slovesu nebo se dá chápat jako předcházející, je *suppositum*, zatímco hlavní sloveso se vším, co za ním následuje, je *appositum*.“ (Johannes Januensis de Balbis z Janova, *Summa grammaticalís quae vocatur Catholicon*)

Jak je patrné, v pojetí spekulativní gramatiky nejenže PODMĚT a PŘÍSUDEK (*suppositum* a *appositum*) figurují jako kategorie odlišované od logických (dialektických) konceptů *subjectum* a *praedicatum*, ale důležitou roli zde hraje také pořadí obou prvků v lineárním slovosledu věty.

Modisté dále zavedli pojmy *constructio* a *dependentia*. První z nich odkazoval k syntaktické konstrukci, druhý ke vztahům závislosti. Podle Tomáše z Erfurtu, autora spisu *Tractatus de modis significandi seu Grammatica Speculativa* a jednoho z hlavních představitelů spekulativní gramatiky, je každá syntaktická konstrukce (*constructio*) složena ze dvou prvků (*constructibilia*),

jimiž jsou *dependens* – prvek, jenž vytváří závislostní vztah, a *terminans* – prvek, skrze nějž se daný závislostní vztah stává uceleným a uzavřeným.¹¹ V konstrukcích se slovesem je pak třeba rozlišovat tzv. *principium*, kdy *terminans* odpovídá *supposito*, a tzv. *terminus*, kdy *terminans* odpovídá prvku slovesu postponovanému.¹² Na jmenné fráze, které předcházejí a následují sloveso (tedy *principium* a *terminus*), se tedy pohlíží jako na výrazy v syntakticky odlišných vztazích. Ty ve své podstatě odpovídají dnešnímu chápání kategorií PODMĚT a PŘEDMĚT v tranzitivních konstrukcích.¹³ Tímto způsobem nacházíme konečně u středověkých modistů PODMĚT jako syntaktickou kategorii.

Je vhodné poukázat na skutečnost, že morfologicky bohatý systém pádů latiny byl v rámci spekulativní gramatiky vnímán velmi formálně, bez ohledu na vnitřní pádovou sémantiku a v podstatě jako povrchová realizace syntaktických vztahů, jež byly pokládány za klíčové. Podmět (*suppositum/principium*) nebyl vázán pouze na jeden konkrétní morfologický pád. Podobně i předmět (*obliquus/terminus*) mohl být pádově realizován různě, aniž by této morfologické rozmanitosti byla věnována nějaká zásadní pozornost. Ve vztahu k základním syntaktickým jevům (*suppositum* vs. *obliquum*, *constructio intransitiva* vs. *constructio transitiva*) byly pády vnímány jako jev druhořadý.

Aristotelské pojetí logické struktury věty s podmětem a přísudkem (*hypokeimenon* a *katégorúmenon*, respektive *subjectum* a *praedicatum*) jako nutnými složkami v daném pořadí si udrželo svůj výsadní status v evropském intelektuálním prostředí i v obdobích následujících. Gramatická struktura byla již vnímána jako odraz logických kategorií v lidské mysli. Ty byly poté vztahovány k „objektivní“ skutečnosti mimojazykového světa. Takovéto pojetí bylo příznačné především pro novověký descartesovský racionalismus, jenž svoji pozornost dále zaměřil na ontologickou opozici subjektu a objektu. Lze však říci, že výraznou zásluhu na něm měla podoba historického vývoje evropských jazyků, především pak jazyků západoevropských. V nich dochází kromě ustálení základního slovosledu s tématem na iniciální pozici¹⁴ také k úpadku jmenné (u některých jazyků pak i slovesné) flexe a tím k výrazné gramatikalizaci podmětu ve větných strukturách. Úpadek jmen-

né flexe se projevuje mj. u konstrukcí s vjemovými či smyslovými predikativy. Sémantická role SUBJEKT (v tomto případě spíše proživatel než konatel) přestává být morfologicky vázána na dativ či akuzativ (respektive *oblique*) a ustaluje se v iniciální pozici v nominativu.¹⁵ Gramatikalizace podmětu ve větné struktuře pak ve výsledku představuje také velkou míru nevypustitelnosti, která se projevuje např. přítomností tzv. expletiva (*dummy subject*) v některých konstrukcích.¹⁶

Výše zmíněné proměny gramatických struktur se kromě latiny týkaly především angličtiny, francouzštiny, němčiny, románštiny, nizozemštiny a také skandinávských jazyků. Angličtina, francouzština a němčina přitom tvoří skupinu, která podle amerického lingvisty Benjamin Lee Whorfa (1939: 138) reprezentuje tzv. Standardní průměrnou evropštinu (SAE – *Standard Average European*). Skutečnost, že právě jazyky typu SAE byly pokládány za v jistém ohledu výchozí při analýze gramatické struktury přírodních jazyků, zjevně přispěla k vnímání vztahu podmětu a přísudku jako nezbytného a základního vztahu větné stavby. Tento postoj v mnoha ohledech přetrvával i v moderních lingvistických teoriích.

Cílem oddílů 2.1–2.4 bylo stručně nastínit historický vývoj konceptu PODMĚT jako gramatické kategorie. Poukázali jsme na to, že v antických úvahách o jazyce tato kategorie nefigurovala, a to především v důsledku struktury jazyků, jež byly objektem zkoumání v daném kulturním prostředí. Vznik kategorie PODMĚT je vázán na západoevropský prostor a je nutno jej vnímat v souvislosti se specifickými historickými změnami ve struktuře vybraného okruhu vzájemně se ovlivňujících jazyků. Politický a ideologický kapitál západoevropského kulturního kontextu pak přispěl k (v jistém ohledu eurocentrickému) pojetí PODMĚTU jako univerzální jazykové kategorie v moderní jazykovědě. Specifické postavení si PODMĚT udržuje i v současnosti. Následující oddíl představí reprezentativní přístupy k PODMĚTU v současném obecně jazykovědném prostředí.

2.5 Pojetí konceptu podmět v současné jazykovědě

Současná jazykověda představuje především komplexní a velmi různorodou mozaiku přístupů k řečovým jevům, což zásadním způsobem znesnadňuje uchopení abstraktních kategorií typu **PODMĚT** jednotným a vyčerpávajícím způsobem. Klíčové filozofické závazky a teoreticko-metodologická východiska, která mohou mít zásadní vliv na podobu popisného aparátu, stručně představíme ve 4. kapitole. V tomto oddíle se pokusím přiblížit některá současná pojetí podmětu jako gramatické kategorie s vědomím, že výklad je nutně funkčně selektivní, a nečiní si tedy nároky na plné postihuování této problematiky, což ostatně není ani cílem naší knihy.

Lze říci, že **PODMĚT** je v současnosti objektem především dvou oblastí lingvistického výzkumu. Tou první je **syntax** (ať již z formalistické či funkcionalistické perspektivy), neboť k podmětu se nejčastěji přistupuje jako k prvku větné stavby. Neexistuje jasná shoda v otázce, zda podmět brát jako syntaktický vztah, či zda na něj nenahlízet spíše jako na funkci určitého výrazu. Pojetí **VĚTY** jako maximální jednotky jazykového systému však dostatečně ukotvuje pozornost ve vztahu k **PODMĚTU** právě na rovině větných syntaktických analýz. Druhou oblastí, která se otázkou podmětu intenzivněji zabývá, je **lingvistická typologie**. **PODMĚT** jako specifická kategorie větné stavby totiž vykazuje poměrně různorodé formální charakteristiky v závislosti na typu jazyka. Právě syntetický popis těchto charakteristik bývá východiskem pro určení jazykových skupin na základě syntaktického typu. Syntaktické a typologické přístupy k **PODMĚTU** se tímto způsobem stýkají a navzájem prolínají.

Falk (2006: 6) představuje z perspektivy lexikální funkční gramatiky následující přehled vlastností **PODMĚTU**, jež si v jeho pojetí činí nárok na univerzální platnost. Zdůrazňuje však, že neexistuje žádný důvod k tomu, aby jeden jediný prvek ve větě vykazoval všechny tyto vlastnosti:

- (1) a. agentivní aktant v aktivním rodě
- b. aktant, jenž je nejnáchylnější k zamlčení/vyprázdnění
- c. adresát imperativu

- d. anaforická prominence¹⁷
- e. systémy *switch-reference*¹⁸
- f. sdílený aktant v souřadných větách
- g. ovládaný aktant (PRO)¹⁹
- h. *raising*²⁰
- i. extrakční vlastnosti²¹
- j. povinný prvek²²
- k. „externí“ strukturní pozice
- l. určitost nebo široký dosah
- m. téma promluvy

Z výčtu je patrné nejen to, že mnohé charakteristiky jsou přímo vázány na konkrétní lingvistickou teorii či model, ale také to, že některé charakteristiky přesahují hranice syntaxe v úzkém slova smyslu a zasahují do rovin, jež jsou v některých přístupech vnímány odděleně (např. jako rovina sémantická, pragmatická apod.). I to je důvodem, proč je jedním z populárních přístupů k PODMĚTU víceúrovňová větná analýza.

2.5.1 Podmět v rámci víceúrovňové analýzy věty

Jošihiko Ikegami (2007: 268) poukazuje na skutečnost, že „v tradiční lingvistice často docházelo k rozlišování dvou druhů podmětu, tzv. <gramatického podmětu> (文法上の主語 bunpódzén o s u g o) a <psychologického podmětu> (心理的な主語 sinritekina s u g o).“ Podobně uvažoval již o několik desetiletí dříve Noam Chomsky:

„Na řadu souvisejících problémů bylo poukázáno v rozsáhlých diskusích o rozlišování mezi „gramatickým“ podmětem a přísudkem věty a jejím „logickým“ či „psychologickým“ podmětem a predikátem.“ (Chomsky 1965: 163)

Chomsky podobně jako Ikegami rozlišuje dva druhy podmětu, přičemž v Chomského pojetí „logický podmět“ patrně odpovídá témuž konceptu jako „psychologický podmět“. Poněkud nejednotně s atributy „logický“ a „psychologický“ zacházeli již autoři jako Georg von der Gabelentz,

Hermann Paul či Philip Wegener na konci 19. století. Halliday (2004) nicméně totožnost „logického“ a „psychologického“ podmětu odmítá a současně odmítá i jednotnou funkci „podmět“:

„(i) Psychologický podmět znamenal ‚to, čeho se sdělení týká‘. Říkalo se mu ‚psychologický‘, protože označoval to, co má mluvčí sám na mysli na samotném počátku, kdy se pouští do tvorby věty.

(ii) Gramatický podmět znamenal ‚to, o čem se něco tvrdí‘. Říkalo se mu ‚gramatický‘, protože tehdy se spojení podmětu a přísudku považovalo za čisté gramatický vztah; nahlíželo se na něj jako na něco, co určuje různé další gramatické rysy, jako např. pád podstatného jména či zájmena, jež funguje jako podmět, a jeho shodu se slovesem v osobě a čísle, ale neuvažovalo se o něm, že by měl jakýkoliv konkrétní význam.

(iii) Logický podmět znamenal ‚konatele akce‘. Říkalo se mu ‚logický‘ v tom smyslu, jaký tento pojem měl od 17. století, tj. ‚související se vztahy mezi věcmi‘ v protikladu ke ‚gramatickým‘ vztahům, jež byly chápány jako vztahy mezi symboly.“ (Halliday 2004: 56)

Halliday přistupuje k jednotlivým podmětům jako k odlišným funkcím a zavádí pro ně označení „Téma“ (*Theme*) – pro „psychologický podmět“, „Podmět“ (*Subject*) – pro „gramatický podmět“ a „Konatel“ (*Actor*) – pro „logický podmět“.

Jako řešení jisté nepřehlednosti v přístupech ke „gramatickým vztahům“, jež se vyznačují mj. ne zcela jasně ukotvenou terminologií – to lze pozorovat také v zacházení s výrazem „podmět“ (*subject*) –, navrhl František Daneš ve své klasické studii z roku 1966 zavedení tří odlišných rovin syntaktické analýzy.²³ Jsou to:

- (i). rovina gramatické struktury věty
- (ii). rovina sémantické struktury věty
- (iii). rovina organizace výpovědi

V tradici pražského funkčního strukturalismu Daneš rozlišuje mezi větou (*sentence*) jako jednotkou abstraktního jazykového systému a výpovědí (*utterance*) jako jednotkou konkrétního textu. Při analýze věty je potom

nutno rozlišovat roviny gramatické a sémantické struktury, přinejmenším proto, že rovina gramatické struktury je na rovině vztahů sémantických („logických“) nezávislá. Klíčovým konceptem této roviny je tzv. větný vzorec. O gramatických kategoriích jako PODMĚT aj. se pak má uvažovat právě a pouze na rovině gramatické struktury.

Podobně jako Daneš navrhuje vícerovinný přístup také teoretický rámec funkčního generativního popisu (FGP) češtiny, rozvíjený skupinou lingvistů kolem Petra Sgalla. FGP má za cíl zkoumat vztahy funkcí a forem v jazyce a využívá k tomu pěti lineárně uspořádaných rovin (Panevová 1980: 11):

- (i). fonetická rovina
- (ii). morfonologická rovina
- (iii). morfematická rovina
- (iv). větněčlenská rovina²⁴
- (v). tektogramatická rovina

Tektogramatická rovina v přístupu FGP zhruba odpovídá rovině sémantické struktury věty v pojetí Danešové (a je zde situována mj. analýza informační struktury). Uznání větněčlenské roviny je potom přímo vázáno na koncept PODMĚT. Funkční generativní popis češtiny²⁵ v této podobě tedy potřebu roviny větných členů – rovinu „povrchové syntaxe“ – obhájí nutností vykládat určité formální jevy v pojmech jako PODMĚT (SUBJEKT), PŘEDMĚT, PŘÍVLÁSTEK apod. pro maximální efektivnost popisu funkčních vlastností vět. Příkladem takového jevu je podle Panevové (1980: 15) reflexivní pronominalizace, která se váže právě k podmětu, tj. prvku větněčlenské roviny, nikoliv ke konateli (prvku roviny tektogramatické) či nominativu (prvku roviny morfematické).²⁶

Výše zmíněným vícerovinným pojetím Františka Daneše se inspiroval také japonský lingvista Tasaku Cunoda (1991). Ten pro popis větných funkcí považuje za důležité rozlišovat čtyři roviny:

- (i). rovina sémantických rolí (意味役割のレベル)^{i m i jakuwarinoreberu}
- (ii). rovina pádů (格のレベル)^{kakunoreberu}
- (iii). rovina informační struktury (情報構造のレベル)^{dzóhókózónoreberu}
- (iv). rovina gramatických (syntaktických) funkcí/vztahů (文法機能のレベル)^{bunpókinónoreberu}

Pro každou rovinu vymezuje Cunoda specifickou množinu pojmů, což má za cíl předcházet terminologickým nejasnostem. Na první rovině hovoří o rolích KONATEL, OBJEKT, PROŽIVATEL aj. Rovina pádů je rovinou, na níž se mohou morfologicky realizovat prvky jako nominativ, akuzativ, ergativ, absolutiv aj. Do určité míry lze Cunodovu rovinu pádů spojovat s morfe-
matickou rovinou funkčního generativního popisu. Na rovině informační struktury nabízí Cunoda dvojí klasifikaci prvků: opozici TÉMA a KOMENTÁŘ a opozici STARÉ INFORMACE a NOVÉ INFORMACE. Teprve na rovině gramatických funkcí hovoří Cunoda o PODMĚTU, PŘEDMĚTU apod. Tato rovina tedy odpovídá Danešově rovině gramatické struktury či větněčlenské rovině v rámci FGP.

Všechny výše popsané přístupy uznávají nutnost určité gramatické roviny při analýze větné struktury kteréhokoliv jazyka a PODMĚT je brán jako jeden ze základních prvků této roviny. Gramatická rovina je současně ve všech přístupech pojmána jako jazykově specifická. Přítomnost podmětu na gramatické rovině a jazyková specifičnost této roviny potom zavrhuje ke snahám o generalizaci a o využití formálních vlastností PODMĚTU k jazykové klasifikaci. Na podmět se tudíž nahlíží také z perspektivy typologické.

2.5.2 Podmět z hlediska lingvistické typologie

Pojetí podmětu jako prvku univerzální gramatiky vede ke snahám hledat jej ve větných strukturách napříč různými jazyky. Strukturální diverzita jazyků světa však představuje nemalou výzvu pro univerzální definici podmětu, jež by byla aplikovatelná na analýzu typologicky značně odlišných jazyků. Formální specifika takto definovaného podmětu pak slouží k typologické klasifikaci jazyků, jak předvádí např. Comrie (1989), Keenan (1976), Cunoda (1991) aj. Keenan, podobně jako Falk (2006), předkládá výčet kritérií (cca 30) pro určení podmětu, jež se snaží situovat primárně do „základních vět“ (*basic sentence*). Ty definuje pomocí dvou podmínek:

- a. Syntaktická struktura \underline{x} je sémanticky více základní než syntaktická struktura \underline{y} tehdy a pouze tehdy, závisí-li význam \underline{y} na významu \underline{x} .

To znamená, že k porozumění významu \underline{y} je nezbytné rozumět významu \underline{x} .

- b. Věta v určitém jazyce je základní větou (v daném jazyce) tehdy a pouze tehdy, není-li žádná (jiná) ucelená věta v tomto jazyce více základní než tato. (Keenan 1976: 307)

Keenanovu definici „základní věty“ přebírají (v lehce modifikované podobě) mj. Li a Thompson (1976). Je zřejmé, že „základní věta“ zde představuje určitý typ konstrukcí.

Mezi nejčastěji zmiňované kritérium určení podmětu v lingvistické typologii nicméně patří konfigurace pádového vyjádření sémantických rolí v intransitivních a tranzitivních konstrukcích. Podle této konfigurace pak bývají jazyky klasifikovány jako akuzativní, ergativní apod.

V tzv. akuzativních jazycích, jako je čeština, angličtina či jiné evropské jazyky, je jediný aktant²⁷ intransitivní konstrukce (běžně označovaný symbolem S) formálně vyjádřen stejným pádem jako aktant, jenž vyjadřuje sémantického konatele v konstrukci tranzitivní (ten bývá běžně označován symbolem A). Patientní aktant tranzitivních konstrukcí pak bývá vyjadřován pádem odlišným (a bývá označován symbolem P²⁸). Pád S se klasifikuje jako nominativ, pád P potom jako akuzativ. Nominativ mívá často podobu \emptyset , tj. bez morfematické realizace, zatímco akuzativ bývá morfematicky vyjádřen. Nominativ je proto vnímán jako bezpříznakový, akuzativ jako příznakový. PODMĚT je v akuzativních jazycích spojován s nominativem; zde jej tedy lze definovat jako bezpříznakový (nominativní) aktant v tranzitivních a intransitivních konstrukcích, jenž sémanticky vyjadřuje konatele (subjekt).

Jazyky, jež formálně vyjadřují stejným pádem S a P (a příznakovým, odlišným pádem A) jsou označovány jako jazyky ergativní. Příkladem těchto jazyků jsou australské domorodé jazyky yuwaalaraay a dyirbal, ale také třeba tibetština nebo baskičtina. Pád, jehož nositeli jsou S a P, je klasifikován jako absolutiv, pád, jehož nositelem je A, je klasifikován jako ergativ. V těchto jazycích se tedy nabízí dávat podmět do souvislostí buď s pádovým vyjádřením (absolutiv), nebo se sémantickou rolí (konatel, subjekt). Z hlediska slovosledu tranzitivních konstrukcí v ergativních jazycích erga-

tivní aktant bezpříznakově předchází aktantu v absolutivu. Ryze morfologické hledisko je proto doplňováno hledisky syntaktickými. Tím hlavním je kongruence ve vybraných morfologických kategoriích mezi určitým aktantem a predikátem, tj. sdílení morfematického vyjádření dané kategorie (např. OSOBA, ČÍSLO, ROD). Pro Hoskovce (mns(a): 219) je právě kongruence hlavním kritériem pro určení podmětu (pád nominativ, jehož nositelem je v litevštině, češtině a některých dalších evropských jazycích kongruentní substantivum, signalizuje především to, že vztah mezi daným aktantem a predikátem není vztahem rekce).²⁹ Situaci podmětu jako prvku univerzální gramatiky v tomto ohledu poněkud komplikují nejen jazyky, jež postrádají flexi (pro vyjádření kongruence), ale také jazyky, jejichž formální konfigurace aktantů v tranzitivních a intransitivních konstrukcích je odlišná od jazyků akuzativních i ergativních. Cunoda (1991: 29–34) poukazuje jednak na existenci jazyků, které morfematicky sdružují A a P (S je v nich vyjádřen pádem odlišným; z těchto jazyků Cunoda uvádí např. rošani³⁰), jednak na jazyky, jež každou ze zmíněných tří rolí vyjadřují morfologicky stejně (často nulově; mj. např. hovorová japonština, při vynechání pádových partikulí) či naopak každou zcela odlišně (Cunoda uvádí např. jazyk wangkumara³¹).

Doplňujícím syntaktickým hlediskem pro typologické určení podmětu je pro Bernarda Comrieho (1989) koordinace v souvětích, jež obsahují jak tranzitivní, tak i intransitivní sloveso (viz Falkovo kritérium g. v (1) výše). Na základě syntaktického hlediska pak Comrie demonstruje, že stejně jako se v tzv. ergativních jazycích lze setkat s akuzativními konstrukcemi, i v tzv. akuzativních jazycích se nacházejí konstrukce s ergativními charakteristikami. Kromě toho je Comrieho přístup k PODMĚTU jako ke kategorii je explicitně „prototypový“³², podobně jako přístup k podmětu v japonštině v podání Masajoši Šibataniho (1985). Jako „prototypický podmět“ charakterizuje Comrie aktant, jenž v sobě spojuje prvky KONATELE a TÉMATU.

Konečně jak Comrie (1989: 100), tak i Cunoda (1991: 186) připouštějí, že na PODMĚT lze nahlížet jako na kategorii, která není nezbytně nutná jako deskriptivní kategorie všech jazyků světa. Nejenže lze hovořit o jazycích, jejichž popis se bez kategorie PODMĚT obejde, ale ani v jazycích, pro

jejichž popis se jeví kategorií účelnou, nemusí být PODMĚT nutně přítomen ve všech větách. Toto stanovisko je v podstatě shodné s přístupem pražského funkčního strukturalismu (např. Hoskovec mns(b): 3). Podobně hovoří také Croft (2001a), jehož „radikální konstrukční gramatika“ chápe syntaktické kategorie jako konstrukčně specifické, tj. vázané na konkrétní konstrukce.

Comrie (1989: 100) připouští, že prvky KONATEL (tj. prvek roviny sémantických rolí) a TÉMA (tj. prvek roviny informační struktury³³) hrají v určování podmětu určitou roli, současně však zdůrazňuje nutnost držet kategorie KONATEL, TÉMA a PODMĚT striktně oddělené. Zohlednění kategorie TÉMA v lingvistické typologii asi nejvýrazněji reprezentují Charles N. Li a Sandra Thompson (1976). Ti ve své práci představují návrh na alternativní typologii jazyků, do níž zavádějí vztah TÉMA – KOMENTÁŘ (*topic – comment*) jako alternativu ke vztahu PODMĚT – PŘÍSUDEK (*subject – predicate*). Oba dva typy vztahů situují na syntaktickou rovinu „základních vět“ (viz výše). Na základě toho, kterým typem vztahu se vyznačují základní věty v daném jazyce, pak rozlišují:

- (i). jazyky s prominencí PODMĚTU (*Subject-Prominent Languages*), např. indoevropské jazyky, dyirbal, indonéština aj.;
- (ii). jazyky s prominencí TÉMATU (*Topic-Prominent Languages*), např. čínština, lahu, lisu;³⁴
- (iii). jazyky s prominencí PODMĚTU a TÉMATU (*Subject-Prominent and Topic-Prominent Languages*), např. japonština, korejština;
- (iv). jazyky bez prominence PODMĚTU i TÉMATU (*Neither Subject-Prominent nor Topic-Prominent Languages*), např. tagalog, ilokano.³⁵

Pro TÉMA v jazycích s prominencí TÉMATU Li a Thompson předkládají sérii charakteristik, mezi něž řadí mj. morfologické označení (v povrchové struktuře) či ovládnání koreferenčnosti.³⁶ Pro dané jazyky je dále příznačná tendence k základnímu slovosledu s přísudkovým slovesem na konci věty nebo výskyt konstrukcí s „dvojitým podmětem“ (“*double subject constructions*”)³⁷ jako „základních vět“, zatímco konstrukce s pasivem či expletivem se v těchto jazycích vyskytují zřídka či vůbec. Součástí této analýzy jsou v neposlední řadě určité diachronní implikace.

Výše popsaný přístup k typologii není přijímán bez výhrad. Proti klasifikaci čínštiny jako „jazyka s prominencí TÉMATU“ vystupuje např. LaPolla (2009). Ten poukazuje na skutečnost, že „prominence TÉMATU“ implikuje přítomnost PODMĚTU (v jiné než prominentní roli), a současně předvádí, že v moderní standardní čínštině (*putonghua*) žádný větný člen strukturní vlastnosti PODMĚTU nevykazuje.³⁸ Podle LaPolly by se tedy čínština měla klasifikovat jako „jazyk typu TÉMA – KOMENTÁŘ“ (*topic-comment language*).³⁹ Podobně lze nahlížet i na japonštinu, která sice vykazuje charakteristiky „jazyka s prominencí TÉMATU“, tak jak je představují Li a Thompson, paralelní prominence PODMĚTU je v ní však poněkud problematická.

Cílem oddílu 2.5 bylo představit vybrané význačné přístupy ke kategorii PODMĚT v současné jazykovědě. Je patrné, že současná lingvistika vnímá podmět jako **větný člen**, tj. jako prvek specifické roviny gramatických funkcí/vztahů, na kterou je nutno nahlížet odděleně od ostatních rovin větné analýzy. Kritéria pro identifikaci podmětu na této větněčlenské rovině se pak liší v závislosti na teorii, mají však obecně tendenci akcentovat pádovou konfiguraci, určité syntaktické procesy a také roli prvků jiných rovin větného popisu. O něco menší shoda panuje ve vztahu ke konceptu TÉMA. Ten některé přístupy situují do roviny syntaktických vztahů (např. Li a Thompson 1976), jiné do roviny sémantické (např. FGP), do samostatně zaváděné roviny informační struktury (např. Cunoda 1991), případně jej spatřují zcela mimo pole struktury věty (např. Daneš 1966). U teoretických konstruktů, jakými PODMĚT či TÉMA jsou, není nejednotnost pojetí překvapující. V případě analýz japonského jazyka je potom situace komplikována nejen různorodostí teoreticko-metodologických přístupů, ale také jistou typologickou nejednoznačností samotné japonštiny, která ucelené pojetí PODMĚTU ztěžuje svojí strukturou. Japonské lingvistické prostředí si je nicméně dlouho vědomo toho, jak významná je role kategorie PODMĚT v jazykovém popisu, a proto jí věnuje nemalou pozornost. I proto v následující kapitole představíme nástinu japonských přístupů k PODMĚTU a kategoriím souvisejícím.